

Otadođu'da Değişen Dengeler ve Türkiye'nin Su Politikası: Üç Aşamalı Plan'ın Sürdürülebilirliği?

Mehmet ŞAHİN*

Özet

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Ortadoğu'da değişen dengeler, Türkiye'nin mevcut su politikası olan Üç Aşamalı Plan'ı da etkileyecektir. Özellikle 2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'a müdahalesi ve Türkiye'nin Avrupa Birliği müzakere sürecine dâhil olması, Fırat-Dicle havzası konusunda aktörlerin artmasına sebep olmaktadır. Bu gelişmeleri ve su konusundaki uluslararası hukuki mevzuatı göz önünde bulundurarak, Türkiye'nin kabul edilebilir/sürdürülebilir yeni bir politikası oluşturması hem kendi hem de bölge çıkarına olacaktır.

Abstract

Changing Balances in the Middle East and the Water Policy of Turkey: Sustainability of the Three Stage Plan

The change in the balance of the Middle East after the end of the Cold War would, inevitably, effect the current water policy of Turkey which is based on a Three Stage Plan. The new situation with the involvement of the United States in Iraq and the negotiation process for the accession of Turkey to the European Union, is likely to cause an increase in the number of the actors concerning the Euphrates and Tigris basin. In view of these developments and current practices in the international law of water resources (transboundary water resources), the initiation of a new, acceptable policy of Turkey would be beneficial not only to Turkey, but also for the whole region under consideration.

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber uluslararası sistemde meydana gelen gelişmeler/değişmeler bölgesel politikalarda önemli değişikliklere sebep olmuştur. Soğuk Savaş döneminde yaşanan ideolojik yönlü çatışmaların yerini, 21. yüzyılda kimilerine göre "Medeniyetler Çatışması"¹, kimilerine göre ise önemli kaynaklar² için yapılan savaşlar olacaktır.

Soğuk Savaş sonrasında devletler güvenlik stratejilerinde yeni düzenlemeler yapmak zorunda kaldılar. Ekonomik merkezli bir güvenlik yapılanması birçok devletin en önemli sorumluluğu olarak görülmeye başlandı. Neredeyse dünyadaki bütün ülkeler için, enerji kaynakları gibi temel maddelerin ele geçirilmesi ve korunması ulusal güvenlik planlamasının başlıca özelliği haline geldi.³

Petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarını korumak birçok devlet için hayati bir öneme sahip olduğu gibi, sanayiye gelişme, nüfus artışı ve suya dayalı kalkınma projelerinin devreye girmesiyle suya olan talebin artışına paralel ve küresel ısınmanın da su kaynakları üzerindeki olumsuz etkisinin sonucunda su, özellikle su kıtlığı

yaşanan bölgelerdeki devletler için bir güvenlik meselesi olarak algılanmaya başlanmıştır.

Yeryüzü muazzam miktarlarda suya sahip olmasına rağmen, bunun çok azı tatlı su kaynaklarından oluşmaktadır. Dünyanın sahip olduğu toplam su miktarının %3'ten azı tatlı sudur ve bu miktarın da çoğu kutuplardaki buzlu alanlarda bulunmaktadır. Her geçen gün suya olan talebin artmasına paralel, su kaynaklarının azalması suyu devletlerin güvenlik politikalarında stratejik bir madde olarak öne çıkarmaktadır.

Devletler eğer suyu ulusal olarak hayatta kalabilme ve varlıklarının devamı sorunu olarak algıarlarsa, su kıtlığı yaşanan bölgelerde su yüzünden çatışma yaşanması muhtemeldir. Hatta bu uğurda yapılacak olan savaşlar uluslararası hukuk açısından "haklı savaş"⁴ kapsamı içinde bile değerlendirilebilir.

İşte bu türlü gerginliklerin/çatışmaların yaşanmaması için dünyadaki su kaynakları yönetiminin sürdürülebilir olmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Ortadoğu'da 11 Eylül sonrasında meydana gelen gelişmelerle birlikte, güç merkezlerinin bölgeye yönelik politi-

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler Bölümü

1 Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations And The Making of World Order*, Touchstone, New York, 1997.

2 Michael T. Clare, *Kaynak Savaşları: Küresel Çatışmanın Yeni Alanları*, Devin Yayınları, İstanbul, 2005.

3 Clare, *Kaynak Savaşları...*, s. 29.

4 Haklı Savaş kavramı hakkında geniş bilgi için bkz: Fulya A. Ereker, "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, Güz 2004. ss. 1-36., Jean Bethke Elshtain, "Just War, Realism, and Humanitarian Intervention", John D. Carlson and Erik C. Owens (eds.), *The Sacred and The Sovereign: Religion and International Politics*, Georgetown University Press, Washington D.C., 2003. ss. 90-112.

kalarının müdahil konuma gelmesi ve Türkiye'nin Avrupa Birliği(AB)'ne üyelik süreci ile birlikte AB'nin bölgeye yaklaşımlarının bölgede diğer ülkelere göre göreceli olarak su sahibi ülke Türkiye'nin su politikasında değişiklik yapma ihtiyacını gerektiren durumlar ortaya çıkaracaktır.

20. yüzyılın sonlarından itibaren su ve suyun kullanımı ile ilgili konular hem uluslararası hem de ulusal gündemlerin üst sıralarına doğru tırmanma eğilimi göstermektedir. Özellikle su kıtlığı yaşanan bölgelerde su, stratejik doğal kaynaklardan birisi olarak görülmektedir. Su kıtlığı yaşayan bölgelerin başında gelen Ortadoğu'da da su hayati bir öneme sahiptir. Suyun bölge için taşıdığı önemden dolayı bölgede yaşanmakta olan etnik, dini ve toprak anlaşmazlıklarının yanında bir de su sorununun eklenmesi muhtemel Ortadoğu barışını gelecek yıllarda daha da *sulandıracaktır!*

Bu değerlendirmeler ışığında, bölgede önemli su kapasitesine sahip bir ülke olan Türkiye, Fırat-Dicle havzası ile ayrı bir önem arz etmektedir. Bu su potansiyeli Türkiye için hem olumlu hem de olumsuz sonuçlara sebep olabilir. Eğer Türkiye mevcut su kaynaklarını doğru kullanabilir ve su politikasını iyi oluşturup, bunu da bölge ülkelerine anlatabilirse, sahip olunan su kaynakları hem Türkiye'ye hem de bölgeye imkân kazandıracaktır. Fakat küresel ve bölgesel güçlerin bu konuyu istismar etmelerine fırsat verildiği takdirde, mevcut su potansiyeli Türkiye'nin ulusal güvenliğini tehdit eder duruma da gelebilecektir.⁵ Bundan dolayı Türkiye'nin, sağlam bir su politikası oluşturması kendi yararına olacak ve bölge istikrarına da katkıda bulunacaktır.

Fırat-Dicle Havzası

Türkiye topraklarından doğan, Irak topraklarında birleşerek Şattül Arap'ı oluşturan Fırat ve Dicle nehirlerinin tek havza oluşturduğunu Türkiye gibi birçok kuruluş ve uzman da ifade etmektedir. Fakat aşağı kıyıdaş devletler olan Suriye ve Irak, bu görüşe karşı çıkmaktadırlar. Fırat ve Dicle nehirlerinin ayrı havzalar olduğunu ileri sürmekte. Fırat nehrinin toplam suyunun yüzde 88,7'si Türkiye, yüzde 11,3'ü Suriye topraklarından⁶, Dicle nehrinin suyunun ise yüzde 51'i Türkiye, yüzde 39'u Irak, yüzde 10'u da İran topraklarından kaynaklanmaktadır.⁷

Bölge ülkelerinin suya dayalı kalkınma projelerini hayata geçirmeye başlamaları ile birlikte, Fırat ve Dicle nehirlerinin sularının kıyıdaş ülkeler arasında anlaşmazlık

kaynağı haline geldiği görülmektedir. Fırat ve Dicle nehirlerinin suları konusundaki anlaşmazlığı çözmek için Türkiye tarafından önerilen “*Üç Aşamalı Plan*”⁸ aşağı kıyıdaş ülkeler tarafından kabul edilmemiştir.

Su Sorununun Uluslararası

Hukuki Boyutu

Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren suyun öneminin artmasına paralel olarak gündeme gelen su kaynakları üzerindeki anlaşmazlıklar, “*sınır aşan*” ve “*uluslararası sular*”la ilgili kodifikasyon çalışmalarının da başlamasına sebep olmuştur. Fakat şu ana kadar “*sınır aşan*” ve “*uluslararası sular*”la ilgili uluslararası hukuki mevzuat tam olarak oluşmamıştır.

Birleşmiş Milletler(BM) Hukuk Komisyonu “*Uluslararası Su Yollarının Ulaşım Dışı Kullanımı*”⁹ ile ilgili çalışmalar yapmış ve 1991¹⁰ ve 1997¹¹ yıllarında birer taslak metin oluşturmuştur. Bu taslak metinlerde “*adil ve makul kullanım*”(equitable and reasonable Utilization) ile “*başkalarına önemli zarar vermeme*”(no significant harm) esasları temel ilke olarak benimsenmiştir. Fakat bu karar herhangi bir yaptırım gücü olmayan “*uzlaştırıcı*” öneri niteliğindedir.

Ancak 1997 tarihli Birleşmiş Milletler sözleşmesi “*sınır aşan*” veya “*sınır oluşturan*” suları “*uluslararası su yolu*” olarak tanımlamaktadır. Ayrıca bu su yollarına kıyıdaş olan ülkelerle birlikte, bu ülkelerle iktisadi anlaşmaları olan ülkelere de su yönetimi konularında görüşmelere katılma imkânı tanımakta ve böylece hem kıyıdaş ülkeler hem de üçüncü ülkelerle “*Entegre Havza Yöntemi*”¹²ni gündeme getirmektedir.

BM'nin 1997'de ortaya attığı “Entegre Havza Yöntemi”nin kabul edilmesi durumunda, Fırat-Dicle havzası üzerinde yürütülecek yatırımlar için Türkiye'nin Irak ve Suriye ile işbirliği yapması ve bu havza içinde bulunan diğer ülkelerin de işe müdahil olmalarını gerekli kılmaktadır. Entegre Havza Yöntemi'nin kabul edilmesi su kıtlığı yaşayan İsrail'i de Fırat-Dicle havzası içine dâhil edecektir.

Türkiye, ifade edilen bu nedenlerden dolayı bu konudaki BM Sözleşmesini imzalamamıştır. Şu ana kadar 103 ülke bu sözleşmeyi imzalamıştır. Sözleşme bu ülkelerden 16 tanesinin parlamentosunun onayından geçmiştir. Türkiye, Çin ve Burundi ise bu Sözleşmeyi imzalamayan üç ülkedir. Söz konusu Sözleşme imzacı devletle-

5 1980'lerde ve 1990'larda PKK'nın bazı devletler tarafından desteklenmesinin en önemli sebeplerinden birisinin de su meselesi olduğu bilinmektedir.

6 Cemal Zehir, *Ortadoğu'da Su Medeniyetlerinden Su Savaşlarına*, Su Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 93.

7 Zehir, *Ortadoğu'da...*, s. 91.

8 Üç Aşamalı Plan konusunda detaylı bilgi için bkz: Mehmet Şahin, “Suriye'nin Su Sorunu”, Türel Yılmaz-Mehmet Şahin (der.) *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, Platin Yayınları, Ankara, 2004, ss. 108-109.

9 *Uluslararası Su Yollarının Ulaşım Dışı Kullanımı* ile ilgili mevzuatın gelişimi konusunda bkz: Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri II*. Kitap, Altıncı Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara, 1999, ss.185-302.

10 Uluslararası Su Yollarının Ulaşım Dışı Kullanımı, *Ayna*, Güz 1993-1, s.43.

11 *Convention On The Law Of The Non-Navigational Uses Of International Watercourses*, <http://www.un.org/law/cod/watere.htm>

12 Entegre Havza Yöntemi paylaşılan su alanının belirlenmesinde kullanılan bir yöntemdir. Fakat bu konuda tam olarak ortak bir anlayışın tanımı açıklık kazanmamıştır.

rin 35'inin parlamentosunun onayından geçtiği takdirde yürürlüğe girmiş olacaktır.

BM gibi resmi kuruluşların yanında Sivil Toplum Kuruluşları da su sorunu ile ilgili önemli çalışmalar yapmaktadır. Dünya Su Konseyi (World Water Council-WWC)'nin öncülüğünde 1997, 2000 ve 2003 yıllarında olmak üzere Dünya Su Forumu düzenlenmiştir. Devlet ve sivil kuruluşların temsilcilerinin katıldığı bu forumların çıktılarını su konusunda uluslararası düzeyde gerçekleştirilen kodifikasyon çalışmalarına temel oluşturabilmektedir.¹³

Bu çalışmalar da göstermektedir ki; "sınıraşan" ve "uluslararası sular"la ilgili kodifikasyon çalışmaları henüz tamamlanmamıştır. İşte bu noktada Türkiye'nin bu kodifikasyon çalışmalarını da dikkate alarak kabul edilebilir/sürdürülebilir yeni bir su politikası oluşturması, kendi çıkarına olacaktır.

Üç Aşamalı Plan'ın Sürdürülebilirliği?

Türkiye, 1980'lerden itibaren kendisini ve bölgeyi ilgilendiren su konusundaki anlaşmazlığı gidermeye yönelik planlar ortaya koymuştur. Bunların başında 1984 yılında Fırat-Dicle havzasını kapsayan suyun "adil ve makul kullanımı"ni esas alan "Üç Aşamalı Plan" gelmektedir. Bu planın birinci aşamasında havzadaki su kaynaklarının envanter çalışması, ikinci aşamasında toprak kullanımı ve ürün çeşidine bağlı olarak toplam su tüketim ihtiyacının belirlenmesi ve son aşamasında da kıyıdaş ülkelerin toprak ve su kaynaklarının değerlendirilmesi öngörülmüştür. Fakat bu plan aşağı kıyıdaş ülkeler olan Suriye ve Irak tarafından kabul edilmemiştir. Bu sorun çerçevesinde yukarı kıyıdaş ülke olan Türkiye ile aşağı kıyıdaş ülkeler Suriye ve Irak, Fırat-Dicle suları konusunda aynı tanımlar üzerinde anlaşamadıkları gibi aynı diplomatik dili de kullanmamaktadırlar.

Fırat-Dicle havzasının suları ile ilgili Üç Aşamalı Plan dışında Türkiye, Ortadoğu'da yaşanan su kıtlığını gider-

meye yönelik bir de "Barış Suyu Projesi"¹⁴ni gündeme getirmiştir. Fakat bölge ülkelerinin projeye yönelik olumsuz tavırlarından dolayı proje gerçekleştirilmemiştir. Çünkü Üç Aşamalı Plan'da olduğu gibi bölge ülkeleri, Türkiye'nin su ile ilgili projelerine önyargılı yaklaşmışlar ve Türkiye'nin bu projelerle bölgede üstünlük kurmak istediğini ileri sürmüşlerdir. Bunun yanında bölge ülkelerinin Türkiye'nin su ile ilgili projelerine olumsuz yaklaşımlarında bölgesel siyasi yapılanmaların rolü olduğu savunulabilir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi uluslararası sistemde olduğu gibi, bölgesel dengelerde de köklü değişikliklere sebep olmuştur. Bunun dışında Amerika Birleşik Devletleri'nin 2003 yılında Irak'a müdahalesi, Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden müzakere tarihi alması, Irak'taki yeniden yapılanma sürecinde Kürtlerin hem merkezi yönetimde etkin olmaları hem de Irak'ın kuzeyinde özerk bir bölgenin ortaya çıkması, İsrail'in bölge politikalarında daha da belirleyici bir duruma gelmesi, bundan da önemli olanı bunların hepsini kapsayan Ortadoğu bölgesinin yeniden yapılanmasını hedefleyen Büyük Ortadoğu Projesi'nin gündeme gelmesi gibi gelişmelerin, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikasını önemli derecede etkilemeleri kaçınılmazdır. Özellikle de su politikası bunun başında gelmektedir.

Bu gelişmelerden önce Türkiye, Fırat-Dicle havzasının suları ile ilgili olarak Suriye ve Irak'la muhatap olmaktaydı. Fakat gelişen olaylar göstermektedir ki; bundan sonra bölgedeki su politikasının aktörleri çoğalacaktır. Türkiye, Suriye ve Irak dışında, ABD, İsrail, Kuzey Irak Kürtleri ve Avrupa Birliği de bölgedeki su politikasında önemli aktörler olacaklardır. Nitekim Avrupa Birliği Komisyonu'nun hazırlamış olduğu 6 Ekim 2004 tarihli İlerleme Raporu'nda Fırat-Dicle havzası ve Türkiye'nin bu havzadaki durumu gündeme getirilmiştir. Raporunda, "su kaynakları ve ilgili alt yapının yönetimine ilişkin Topluluk politikalarının geliştirilmesini gerekli kılacaktır"¹⁵ ifadesi Fırat-Dicle havzasının üzerindeki Türkiye'nin egemenliğini tartışılır kılmaktadır. Bu çerçevede Avrupa Birliği ile yürütülecek olan müzakerelerde Fırat-Dicle havzasının da tartışılacağı anlaşılmaktadır. Bunun dışında Iraklı Kürtlerin hem Irak'ın merkezi yönetiminde hem de Kuzey Irak'ta etkin hale gelmeleri, Türkiye'ye karşı su konusunda taleplerinin gündeme gelme ihtimali vardır.

Ayrıca Ortadoğu'da ABD'nin Irak'ı işgali ile bölgeye gelmesi ve etkin olması, Büyük Ortadoğu Projesi kapsamında Ortadoğu'da kısmi de olsa seçimlerin yapılması ve bu bağlamda kapsamlı bir Ortadoğu barış sürecine girilmesi, İsrail'i de su sorununun önemli bir aktörü yapacak ve İsrail, Fırat-Dicle sularını da kendi su denklemi içine çekmeye çalışacaktır. Nitekim 1995-1996 İsrail-Su-

13 Mithat Rende, "Dünyanın Hızla Artan Su İhtiyacına Çözüm Arayışları: Dünya Üçüncü Su Forumu ve Bakanlar Konferansı", http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/DisPolitika/AnaKonular/TurkiyeninSuPolitikasi/SuforumuMithatRende.htm (16.3.2005)

14 Barış Suyu Projesi 1986 yılında dönemin Türkiye Başbakanı Turgut Özal tarafından ortaya konmuştur. Bu proje ile Türkiye'de doğup denize dökülen Ceyhan ve Seyhan nehirlerinin kullanım dışı sularının Ortadoğu'da su kıtlığı çeken ülkelere satışı öngörülmektedir.

15 Avrupa Birliği Komisyonu'nun (6 Ekim 2004) Türkiye İlerleme Raporu, *Güncel Haber*, Kasım 2004, No. 3, s.14.

riye Barış Görüşmeleri'nde Fırat suları gündeme getirilmiştir. ABD bölgeye yönelik su politikasını belirlerken, İsrail'in bekası garanti altına almayı ve bu kapsamda İsrail'in güvenilir su kaynaklarına erişimini sağlamayı öncelikle dikkate alacağı gözlerden kaçmamalıdır.

Bütün bu gelişmelere baktığımızda, Türkiye'nin bölgeye yönelik yeni bir su politikasının gereği ortaya çıkmaktadır. Eğer Türkiye resmi planı olan Üç Aşamalı Plan'ı değişen dengeleri dikkate almadan tek seçenek olarak savunmaya/sunmaya devam ederse, ileride zor durumda kalma ihtimali vardır. Çünkü uluslararası ilişkilerde bazen hukuksal olarak haklı olmak yetmeyebilir. Siyasi olarak da planımızın anlatılabilir/desteklenebilir olması gerekiyor. Nitekim Kıbrıs konusunda Türkiye hukuksal olarak haklılığını ileri sürerek politikasında ısrar etmiş, fakat bu durumu kimseye anlatamamıştır. Sonunda değişen dengeler Türkiye'nin Kıbrıs politikasında da değişiklik yapılmasına sebep olmuştur.

Sonuç

Türkiye'nin bütün bu gelişmeler ışığında ve ulusal çıkarlarını da göz önünde bulundurarak, BM'nin su konusundaki 1997 tarihli sözleşmesini dikkate alarak, sürdürülebilir ve kabul edilebilir kapsamlı bir su politikası oluşturması kendi çıkarına olacaktır. Çünkü önümüzdeki on yıllarda suyun Ortadoğu'nun en önemli stratejik kaynağı olacağı görülmektedir.

Bu arada Türkiye, suyu ulusal güvenlik politikasının bir parçası sayarak, bölgedeki değişimler doğrultusunda su sorununa müdahil olacak aktörlerin sayısı çoğalmadan, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)'ni mümkün olan en kısa sürede bitirilmelidir. Bu aşamada Türkiye'nin GAP'ı uluslararası alanda sadece Türkiye için değil Ortadoğu için de bir su ve gıda üretim merkezi olarak sunması önemlidir. GAP'ın kuruluş amaçlarında olduğu gibi, dünya ve bölge kamuoyuna iyi anlatılması ve bir bölgesel kalkınma projesi olarak tanıtılması gerekmektedir.

GAP'ın tamamlanmasının uzaması, bu projenin bazı sivil toplum kuruluşları tarafından istismar edilmesine fırsat verebilecektir. Nitekim Dicle Nehri üzerine yapılan İhsu Barajı'na karşı yürütülen geniş çaplı kampanya bunu göstermektedir.

Bu bağlamda GAP, bir hükümetler politikası değil, bir devlet politikası olarak görülmelidir. GAP için gereken adımların biran önce tamamlanması bu konudaki tartışmaların ortadan kalkmasına imkân verecektir. Ayrıca Suriye gibi bölge ülkeleriyle kurulan iyi ilişkiler göz önünde bulundurularak, dış baskılar oluşmadan Türkiye, su konusunda inisiyatifini göstermeli ve bunu anlatmalıdır.

Bölgedeki su kıtlığının yakın bir gelecekte krize dönüşmesi ihtimali nedeniyle, Türkiye'nin su konusundaki önemi ve ağırlığının artacağı aşikârdır. Bununla beraber Türkiye'nin sorumlulukları da artacaktır. Sınıraşan sular konusunda gerçekleştirilmeye çalışılan ve daha çok aşağı kıyıdaş ülkeleri destekler nitelikte olan kodifikasyon çalışmalarının gelecek yıllarda yoğunluk kazanması, ayrıca Avrupa Birliği'nin de su konusundaki mevzuat ve uygulamalarını oluşturması ve aday ülkeleri uygulama kapsamına alması beklenmektedir. Bu durumda Türkiye'nin suya ilişkin projelerini biran önce tamamlamasının ve su konusundaki uluslararası gelişmeleri yakından izlemesinin ve su politikasını yeni gelişmeler ışığında gözden geçirmesinin önemi ortaya çıkmaktadır.¹⁶

Kaynakça

-Avrupa Birliği Komisyonu'nun (6 Ekim 2004) Türkiye İlerleme Raporu, *Güncel Haber*, Kasım 2004, No. 3

-**Clare**, Michael T., *Kaynak Savaşları: Küresel Çatışmanın Yeni Alanları*, Devin Yayınları, İstanbul, 2005.

-*Convention On The Law Of The Non-Navigational Uses Of International Watercourses*, <http://www.un.org/law/cod/watere.htm>

-**Elshtain**, Jean Bethke, "Just War, Realism, and Humanitarian Intervention", John D. Carlson and Erik C. Owens, (eds.) *The Sacred and The Sovereign: Religion and International Politics*, Georgetown University Press, Washington D.C., 2003

-**Ereker**, Fulya A., "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, Güz 2004.

-**Huntington**, Samuel, *The Clash of Civilizations And The Making of World Order*, Touchstone, New York, 1997.

-**Pazarıcı**, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, II. Kitap, 6. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999.

-**Rende**, Mithat, "Dünyanın Hızla Artan Su İhtiyacına Çözüm Arayışları: Dünya Üçüncü Su Forumu ve Bakanlar Konferansı", http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/DisPolitika/AnaKonular/TurkiyeninSuPolitikasi/SuforumuMithatRende.htm (16.3.2005)

-**Şahin**, Mehmet, "Suriye'nin Su Sorunu", Türel Yılmaz-Mehmet Şahin (der.) *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, Platin Yayınları, Ankara, 2004.

-Uluslararası Su Yollarının Ulaşım Dışı Kullanımı, *Ayna*, Güz 1993-1

-**Zehir**, Cemal, *Ortadoğu'da Su Medeniyetlerinden Su Savaşlarına*, Su Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003

16 Rende, "Dünyanın Hızla Artan...",